

**MIĘDZY MIESZANYM SYSTEMEM PRAWNYM
A PLURALIZMEM SYSTEMÓW PRAWNYCH
NA PRZYKŁADZIE PÓŹNEGO IMPERIUM OSMAŃSKIEGO**

1. Wstęp

Trudno oprzeć się wrażeniu, że obecnie rośnie zainteresowanie nietypowymi z perspektywy zachodniej tradycji prawnej modelami prawa. Wystarczy spojrzeć na szybko rosnący zasób opracowań zajmujących się szeroko rozumianymi związkami islamu z prawem, przygotowanych w języku innym niż arabski. Jednocześnie w ramach namysłu nad ewolucją europejskiej tradycji prawnej niejednokrotnie mówi się o stopniowym zacieraniu się granic między głównymi rodzinami prawnymi Europy, tj. prawa anglosaskiego i kontynentalnego, zastanawiając się, czy nie powstaje w ten sposób mieszany system prawny¹. Skupiając się na nietypowych porządkach prawnych można natknąć się na pewne terminologiczne wątpliwości. Ja chciałbym się skupić na różnicy między koncepcją „pluralizmu systemów prawnych” a pojęciem „mieszanych systemów prawnych”. Dla ukazania tych różnic dobrym przykładem jest późne Imperium Osmańskie.

W artykule stawiam sobie dwa cele. Po pierwsze mam zamiar przedstawić dzieje reform prawa w Imperium Osmańskim rozpoczętych w okresie *tanżimatu* (tj. od 1839 roku) i odpowiedzieć na pytanie, czy w ich wyniku Imperium Osmańskie stało się przykładem mieszanego systemu prawnego. Realizacja tego celu jest zatem przedsięwzięciem

* Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, e-mail: m.tutaj@wpia.uw.edu.pl; Praca naukowa finansowana z środków budżetowych na naukę w latach 2016–2020, jako projekt badawczy w ramach programu „Diamantowy Grant”.

¹ Zob. np. X. Levis, *Europeanisation of the common law* [w:] R. Jagetenberg, E. Özücü, A. de Roo, *Trans-frontier Mobility of Law*, Haga 1995, s. 47–62.

przydatnym przede wszystkim z punktu widzenia typologii systemów prawa prywatnego². Po drugie chciałbym zastanowić się na tym tle, gdzie przebiega różnica między mieszanym systemem prawnym a pluralizmem systemów prawnych. Ten drugi cel ma już wymiar bardziej praktyczny, bo jak uczy orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPC) w sprawie Partia Dobrobytu przeciwko Turcji³, pluralizm systemów prawnych jest zjawiskiem niedopuszczalnym w demokratycznym społeczeństwie. W efekcie partie polityczne, które mają pluralizm prawny wśród swych hasel, mogą spotkać się z bardziej restrykcyjną odpowiedzią aparatu państwowego.

Powyższe cele wyznaczają również strukturę pracy, w której znajdują się kolejno części poświęcone: istocie mieszanych systemów prawnych, istocie pluralizmu prawnego, reformom prawnym okresu *tanzimat*, ocenie systemu prawnego w późnym Imperium Osmańskim oraz – pozostającym w tematyce tureckiej – uwagom na marginesie wyżej przytoczonego orzeczenia ETPC.

Należy jeszcze zaznaczyć na wstępie, że kwestie tutaj poruszane dotyczą jedynie prawa prywatnego, bo to na jego łonie wyrosło i jest wykorzystywane pojęcie mieszanych systemów prawnych. Wprawdzie w części czwartej znajdują się odniesienia do prawa karnego, jest to jednak tylko kwestia poboczna, która zostaje przywołana w celu zilustrowania innego przebiegu niektórych procesów rozwojowych.

2. Mieszane systemy prawne (*mixed jurisdictions*)

Przedstawienie kompleksowo koncepcji mieszanych systemów prawnych przekracza możliwości niniejszego opracowania⁴, ale należy wskazać ich podstawowe cechy wyróżniające.

² Jedną z ciekawszych prób stypizowania systemów prawnych można znaleźć u: E. Örücü, *What is a Mixed Legal System: Exclusion or Expansion?* [w:] *Mixed Legal Systems at New Frontiers*, red. E. Örücü, Londyn 2010, s. 75–76.

³ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z dnia 13 lutego 2003 r., nr 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey* (CE:ECHR:2003:0213JUD004134098).

⁴ Zwłaszcza, że duża część dyskusji w literaturze przedmiotu traci z pola widzenia cel, w jakim jest toczona. Niemniej jednak szerzej o mieszanych systemach prawnych zob. K. Reid, *The Idea of Mixed Legal Systems*, TLR 2003-2004, t. 78, s. 5–40; R. David, J. Brierley, *Major Legal Systems in the World Today*.

Pojęcie *mixed jurisdictions*, czyli mieszanych systemów prawnych, ma już ponad sto lat. Szerszym zainteresowaniem zaczęło się jednak cieszyć dopiero od lat 50. XX wieku⁵. Mieszane systemy prawne zazwyczaj przedstawia się w anglosaskiej literaturze jako „trzecią” rodzinę systemów prawnych, po systemach prawnych kontynentalnym (*civil law*) oraz anglosaskim (*common law*), która uzyskała swój mieszany charakter w wyniku zaszłości historycznych, a w szczególności w wyniku zmiany państwa kontrolującego dane tereny. Z tego względu do takich państw zalicza się przede wszystkim Szkocję, Republikę Południowej Afryki, Luizjanę w USA, Quebec w Kanadzie, Izrael, Sri Lankę czy Filipiny⁶. Choć w literaturze brak jednoznacznej definicji, to zwraca się uwagę na trzy cechy szczególne tego typu systemów. Pierwsza cecha została już wyżej wskazana – zręby systemu prawnego są osadzone na tradycji *civil law* i *common law*, a nie na innego typu tradycjach⁷. Drugą cechą jest to, że obecność tych dwóch systemów funkcjonujących równocześnie jest oczywista nawet dla zwyczajnego obserwatora⁸. Trzecią cechą szczególną stanowi natomiast to, że struktura systemu prawnego jest co do zasady podzielona na klasyczne prawo cywilne, będące domeną prawa kontynentalnego oraz prawo publiczne i handlowe, które leżą w domenie prawa anglosaskiego⁹.

Nie można uciec od wrażenia, że taka próba opisu – bo nie jest to definicja – ma charakter zawężający, gdyż ogranicza wykorzystanie pojęcia *mixed jurisdictions* jedynie do styku prawa kontynentalnego i anglosaskiego, mając w sobie poza tym duży element arbitralności. Przede wszystkim kłopotliwa może wydawać się druga ze wskazanych wyżej

An Introduction to the Comparative Study of Law, Londyn 1985, s. 17–26; *Mixed Jurisdictions Worldwide. The Third Legal Family*, red. V. Palmer, Cambridge 2012; *Studies in Legal Systems: Mixed and Mixing*, red. E. Öricü, E. Attwooll, S. Coyle, Bodmin 1996; *Mixed...*, red. E. Öricü.

⁵ K. Reid, *The Idea...*, s. 11.

⁶ K. Reid, hasło: *Mixed jurisdictions* [w:] *The New Oxford Companion to Law*, red. P. Cane, J. Conaghan, Oxford 2009, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199290543.001.0001/acref-9780199290543-e-1470?rskey=55wYf7&result=1>, 30.01.2020.

⁷ Z tego względu niektórzy autorzy sugerują, że bardziej pasujące byłyby nazwy: *Anglo-civilian* lub *Romano-English* – zob. K. Reid, *The Idea...*, s. 20.

⁸ V. Palmer, *Mixed...*, s. 8.

⁹ Tamże, s. 9–10.

cech. Zwyczajny obserwator (a w szczególności osoba bez wykształcenia prawniczego) raczej nie zdaje sobie sprawy z różnicy między poszczególnymi rodzinami systemów prawnych – zwłaszcza jeżeli doświadczenia takiej osoby są związane jedynie z własnym, mieszanym systemem prawnym. Tak czy inaczej, ów zawężający opis stanowi obecnie najpopularniejszy sposób patrzenia na mieszane systemy prawne, odwzorowywany zazwyczaj na różnego rodzaju mapach ukazujących rodziny systemów prawnych¹⁰.

Ze względu na wyrażone powyżej wątpliwości co do sposobu opisu omawianego zjawiska, odrzucam używanie sformułowania „mieszane systemy prawne” w węższym znaczeniu¹¹. O wiele bardziej przekonujące są próby stworzenia szerszych, ale też ogólniejszych definicji¹². Przyjmuję za najbardziej oddającą ducha mieszanych systemów następującą próbę opisu mieszanych systemów prawnych: „[są to] systemy, w których współlistnieją dwa systemy prawne pochodzące z różnych rodzin prawnych, które mają zastosowanie do każdego obywatela i które dzięki temu, że są ograniczone do konkretnych gałęzi prawa (np. *common law* do prawa spółek), nie powodują ze sobą kolizji i nie muszą wywoływać sprzeczności”¹³. Takie podejście do problemu nie jest skażone europocentryczną perspektywą skupiającą się na dychotomii *civil law* i *common law*. Przy takim rozumieniu pojęcia mieszanych systemów prawnych można próbować wyróżniać systemy oparte na różnych hybrydach (np. prawa kontynentalnego z prawem islamskim). Poza tym opis ten kładzie nacisk na kluczowy, moim zdaniem, aspekt uniwersalizmu systemu prawnego, czyli jego obowiązywania dla ogółu obywateli.

Inne, jeszcze szersze opisy przytaczane w literaturze¹⁴ są w moim odczuciu niedostatecznie klarowne, nie pozwalając na odróżnienie mieszanych systemów prawnych od pluralizmu systemów prawnych. Sam fakt,

¹⁰ Zob. K. Reid, *The Idea...*, s. 6.

¹¹ Podobnie E. Özücü, *What...*, s. 54–57.

¹² Ich przeglądu dokonuje: E. Özücü, *General Introduction. Mixed Legal Systems at New Frontiers* [w:] *Mixed...*, red. E. Özücü, s. 3.

¹³ Podobnie: W. Bennett przywołany [w:] E. Özücü, *General...*, s. 3.

¹⁴ Tamże, s. 4.

że w jakimś systemie są elementy różnych tradycji prawnych nie czyni go mieszanym, gdyż wzajemne przenikanie się instytucji i rozwiązań prawnych jest rzeczą naturalną¹⁵.

Oczywiście problemy definicyjne oraz operowanie za pomocą nieostrych pojęć i klasyfikacji może przyczyniać się do popadania w uproszczenia czy błędy poznawcze¹⁶. Trzeba mieć to na względzie, zważywszy na pewien poziom uproszczenia, jakim zawsze jest naznaczone prawo porównawcze¹⁷. Wydaje się jednak, że nie ma obecnie lepszego aparatu pojęciowego, który pozwoliłby wyróżnić mieszane systemy prawne mające wyraźnie odrębne, ale sprzężone ze sobą komponenty¹⁸.

3. Pluralizm systemów prawnych

Od koncepcji mieszanych systemów prawnych należy odróżnić pojęcie pluralizmu systemów prawnych. Choć wydawać by się mogło, że zagadnienie to wydaje się dużo bardziej intuicyjnie i mniej problematycznie, to i tak doczekało się bogatej literatury naukowej¹⁹, w tym własnego czasopisma – *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law*.

„Pluralizm systemów prawnych” lub „pluralistyczny model prawny” na potrzeby niniejszego opracowania będę rozumiał jako system, w którym prawodawca decyduje się na zastosowanie różnego prawa do różnych grup społecznych w zależności od ich statusu, np. wyznaniowego,

¹⁵ A. Watson, *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*, Ateny 1993, s. 18; P. Glenn, *Mixing It Up*, TLR 2003-2004, t. 78, s. 79–89.

¹⁶ Tak twierdzi np. A. Harding: A. Harding, *Global Doctrine and Local Knowledge: Law in South East Asia*, ICLQ 2002, t. 36, s. 51.

¹⁷ Za A. Watsonem: „[z]acznijmy od tego, że prawo porównawcze jest powierzchowne” [w:] A. Watson, *Legal...*, s. 10.

¹⁸ W obronie jednak węższego rozumienia *mixed jurisdictions* występuje jednak konsekwentnie V. Palmer. Zob. V. Palmer [w:] *Mixed...*, red. E. Özücü, s. 19–47.

¹⁹ Zob. np. J. Griffiths, *What is legal pluralism?*, JLPUL 1986, t. 24, s. 1–55 oraz cytowana tam literatura; E. Melissaris, *Ubiquitous Law. Legal Theory and the Space for Legal Pluralism*, Bodmin 2009; J. Glissen, *Introduction a l'etude compare du pluralisme juridique* [w:] *La pluralisme juridique*, red. J. Glissen, Bruksela 1971, s. 7–17; L. Sheleff, *The Future of Tradition. Customary Law, Common Law and Legal Pluralism*, Ipswich 2000; B. Dupret, *Legal Pluralism, Plurality of Laws, and Legal Practices: Theories, Critiques, and Praxiological Re-specification*, EJLS 2007, t. 1, s. 1–26.

etnicznego czy państwowego²⁰. Innymi słowy, państwowy system prawny oficjalnie zrzeka się ambicji do tego, aby mieć charakter uniwersalny i dopuszcza, by w społeczeństwie obowiązywały równoległe pozapaństwowe systemy normatywne. Takie rozwiązanie jest w gruncie rzeczy historycznie wcześniejsze – dobrym przykładem może tutaj być prawo rzymskie, które utrzymywało zasadę personalizmu prawa i dość wyraźnie rozgraniczało m.in. status obywatelstwa, wyróżniając w jego ramach obywateli, Latynów i peregrynów²¹.

Jest to zatem „słaba” wersja pojmowania pluralizmu systemów prawnych²². Ograniczenie się do takiego rozumienia jest usprawiedliwione tym, że odwołuje się do niego literatura przedmiotu²³. Poza tym, jak zobaczymy dalej, na takim pojmowaniu opiera się rozumowanie ETPC.

Z kolei wersja „mocna”, przyjmująca bardziej socjologiczny punkt widzenia i skupiająca się na krytyce etatystycznej wizji prawa, jest w tym wypadku mniej relewantna²⁴. Dla celów tego artykułu nie jest konieczne bowiem analizowanie różnych formalnych i nieformalnych systemów normatywnych, które mogą funkcjonować w danym społeczeństwie.

Jedynie przyjmując powyższe rozróżnienia można spróbować odróżnić mieszane systemy prawne od pluralizmu systemów prawnych. W innym wypadku takie granice się zacierają²⁵. Pierwsze pozostają systemami uniwersalnymi, które narzucają ogółowi obywateli swój system prawny będący „mieszaniną” różnego rodzaju systemów prawnych. Pluralizm systemów prawnych natomiast sankcjonuje to, że nie ma dla obywateli jednego systemu prawnego – to ich status personalny decyduje, jaki system prawny ma do nich zastosowanie.

²⁰ J. Griffiths, *What...*, s. 5.

²¹ W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Berier, *Prawo rzymskie u podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2013, s. 189–190.

²² O „słabym” i „mocnym” rozumieniu pluralizmu systemów prawnych zob. J. Griffiths, *What...*, s. 5–8 i 52–53.

²³ K. Barkey, *Aspects of Legal Pluralism in the Ottoman Empire* [w:] *Legal Pluralism and Empires 1500–1800*, red. L. Benton, R. Ross, Nowy Jork 2013, s. 83.

²⁴ Zwięzłe wytłumaczenie koncepcji zob. S. Roberts, *Legal pluralism* [w:] *The New...*, red. P. Cane, J. Conaghan, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199290543.001.0001/acref-9780199290543-e-1302?rskey=EPmQan&result=1>, 30.01.2020.

²⁵ Świadoma jest tego E. Özücü – zob. E. Özücü, *General...*, s. 3.

W gruncie rzeczy pluralizm systemów prawnych jest pojęciem szerszym, bo jednym ze współistniejących w jego ramach systemów prawnych może być *mixed jurisdiction*. Wobec tego teoretycznie możliwe byłoby powstanie systemu pluralistycznego, w którym przenikałyby się różne rodziny prawa prywatnego – przykładowo jedna część obywateli korzystałaby z prawa zwyczajowego, kolejna z *civil law*, a jeszcze inna z systemu mieszającego *common i civil law*. Zastanawiać się można, na ile taki system byłby sprawny (zależałoby to zapewne od skuteczności wewnętrznego prawa kolizyjnego), nie jest on jednak niemożliwy do wyobrażenia.

4. Imperium Osmańskie epoki *tanzimatu* – pluralizm systemów prawnych czy mieszany system prawny?

Imperium Osmańskie przed nadejściem epoki reform zainspirowanych w 1839 roku przez sultana Mahmuda II i wprowadzanych w życie przez jego następcę Abdulmecida I było bez wątpienia państwem bez jednego systemu prawnego. Podobnie jak w wielu innych imperiach, różne grupy społeczne rządziły się różnymi prawami, przy czym podstawowy podział był podziałem na muzułmanów i nie-muzułmanów. Spośród tych drugich można było wyróżnić m.in. *zimmi*, czyli wyznawców chrześcijaństwa i judaizmu mieszkających na terenach wcześniej podbitych przez Turków, chrześcijan zamieszkujących europejską część Imperium Osmańskiego zdobytą w wyniku późniejszych kampanii wojennych czy wreszcie cudzoziemców przebywających w Imperium w celach handlowych i dyplomatycznych, którzy zostali objęci systemem kapitulacji²⁶. Każda z tych grup miała prawo korzystać ze swojego własnego sądownictwa i podlegała własnym prawom²⁷. Nie byli oni objęci islamskim

²⁶ Kapitulacje były przywilejem prawnym pozwalającym cudzoziemcom na objęcie ich jurysdykcją państwa, z którego pochodzili. Cudzoziemcy w takim wypadku podlegali swoim specjalnym sądom konsularnym. Pierwsze kapitulacje zostały przyznane w 1537 roku Francuzom w ramach sojuszu Imperium Osmańskiego z Francją. Zob. G. Lewis, *Modern Turkey*, Londyn 1974, s. 37–38. Pewne koncesje w kwestiach jurysdykcyjnych przed Francuzami uzyskali też Wenecjanie i Florentyńczycy – zob. J. Liebesny, *The Development of Western Judicial Privileges* [w:] *Law in the Middle East*, red. M. Khadduri, H. Liebesny, Waszyngton 1955, s. 315–317.

²⁷ Szerzej o uprawnieniach do korzystania z własnych sądów i praw zob. K. Barkey, *Aspects...*, s. 90–100.

prawem, które dotyczyło jedynie muzułmanów i nie mieli takich samych możliwości w zakresie obejmowania stanowisk państwowych²⁸.

Trzeba wskazać, że prawo w Imperium Osmańskim było inaczej postrzegane w odniesieniu do prawa prywatnego i publicznego. To pierwsze było w pełni oparte na prawie religijnym islamu, skoro co do zasady szaria²⁹ miała dawać odpowiedź na wszelkie problemy, z którymi mógł zetknąć się muzułmanin. W efekcie władca (sultan) nie miał możliwości tworzenia nowych praw z zakresu prawa prywatnego, a mógł jedynie wydawać swego rodzaju dyrektywy nazywane z tureckiego *kanun*³⁰. Inaczej wyglądała sprawa w kwestii prawa administracyjnego, które mogło być dość swobodnie kształtowane przez władcę³¹.

Potrzeba sprostania wyzwaniom ówczesnego świata, a zwłaszcza chęć dotrzymania tempa modernizującym się państwom europejskim spowodowała szereg reform systemu prawnego. Okres ten w związku z zapoczątkowującym go dokumentem (*Tanzimat Fermani*) nazywa się w historiografii *tanzimatem*, co w języku osmańskim oznacza „reorganizację i reformy”. Ruch reformatorski objął oprócz prawa także inne dziedziny rządów (m. in. organizację wojska na wzór pruski i francuski)³², ale to brak zunifikowanego prawa był uznawany za jeden z podstawowych powodów marazmu, w jakim Imperium Osmańskie znalazło się po 1789 roku³³.

²⁸ E. Özücü, *The Impact of European Law on the Ottoman Empire* [w:] *European Expansion and Law*, red. W. Mommsen, J. de Moor, Worcester 1992, s. 42–44; A. Aydin, *Türk Hukuk Tarihi*, Stambul 2010, s. 145–154; G. Bozkurt, *The Reception of Western European Law in Turkey*, „Der Islam” 2009, nr 2, s. 283–295.

²⁹ Szaria jest w tym artykule traktowana zamiennie z określeniem „prawo islamskie”, choć językowo pojęcie szarii jest bez wątpienia szersze – zob. S. Vesey-Fitzgerald, *Nature and Sources of the Shari'a* [w:] *Law...*, red. M. Khadduri, H. Liebensky, s. 85–112. Na potrzeby tego artykułu wystarczy jednak skupienie się na aspekcie normatywnym, który można określać jako „prawo islamskie”.

³⁰ Istnieje pewna rozbieżność co do tego, czy poprzez *kanun* nie dochodziło jednak *de facto* do działalności prawotwórczej. Por. G. Bozkurt, *Review of the Ottoman Legal System*, OHRAJ 1993, t. 3, s. 115–117; O. Metin, O. Gelbal, *The Path to Modern Turkish Law*, ABR 2008, t. 2, s. 121–122. Zob. też przypis nr 39 poniżej.

³¹ G. Bozkurt, *Review...*, s. 117.

³² Szerzej o reformach tego okresu zob. A. Aydin, *Türk...*, s. 419–434; E. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire otoman*, Paryż 1882.

³³ E. Özücü, *The Impact...*, s. 46.

Poza wskazanym wyżej bodźcem wewnętrznym, reformy odbywały się też pod dużą presją państw europejskich, które dążyły do jak najszerzego zastosowania systemu kapitulacji i rozciągnięcia jurysdykcji sądów konsularnych. Naciski te doprowadziły m.in. do przejścia przez sądy konsularne po 1856 roku wszystkich spraw, w których cudzoziemiec był stroną³⁴. Presja państw europejskich była również skierowana na zrównanie wśród obywateli Imperium praw muzułmanów i nie-muzułmanów. Poza aspektem politycznym, aspiracje te można też wiązać z przechodzącymi przez Europę prądami kodyfikacyjnymi postulującymi stworzenie jednego prawa dla wszystkich. Najprostszym rozwiązaniem problemu braku uniwersalnego prawa mogło być wprowadzenie świecko legitymizowanego prawa w tak wielu kwestiach, jak to tylko możliwe. Reformy *tanzimatu* miały w dużej mierze taki charakter, co potwierdza fakt, że nie były one konsultowane z szejch-al-islamem, czyli najwyższym autorytetem religijnym w Imperium³⁵.

W ramach reform prawnych *tanzimatu* przyjęto szereg regulacji prawnych inspirowanych europejskimi. Jednym z najmocniej zreformowanych obszarów było prawo handlowe. W rezultacie przyjęto w 1850 roku Kodeks handlowy, który był w dużej mierze tłumaczeniem francuskiego kodeksu handlowego. Uwzględnił on też dodatkowo postanowienia dotyczące obrotu ziemią³⁶. Konieczność zreformowania prawa handlowego była jedną z najbardziej palących kwestii, gdyż dotychczas było ono w dużej mierze regulowane przez prawo zwyczajowe. Wagę tej reformy zwiększała rosnąca zależność Imperium Osmańskiego od handlu z państwami europejskimi. Ustawa z 1870 roku była pierwszym aktem, wedle którego Imperium Osmańskie było traktowane jako jeden, spójny system prawny dla wszystkich jego obywateli. Wprowadzenie Kodeksu zostało także poprzedzone utworzeniem sądów handlowych (1840 rok) nieobsadzonych przez ulemów, czyli uczonych islamskich, lecz po równo

³⁴ Tamże, s. 45.

³⁵ Szerzej zob. D. Glidwell-Nadolski, *Ottoman and Secular Civil Law*, IJMES 1977, t. 8, s. 517–543.

³⁶ Szerzej zob. B. Güvemli, F. Yildiz, *Commercial Books under Turkish Commercial Laws Concerning Accounting*, „Pecunia” 2010, t. 11, s. 85–104.

przez obywateli osmańskich i cudzoziemców³⁷. Grunt pod tę reformę wprowadziła, uchwalona w 1837 roku, czyli jeszcze przed właściwym rozpoczęciem się *tanzimat*, reforma organizacji sądownictwa. Reformę prawa handlowego dopełniło wprowadzenie osobnej procedury sądowej w sprawach handlowych (1851 rok) oraz Kodeksu morskiego.

Jeszcze przed reformą prawa handlowego, w 1840 roku uchwalono również pozostającą pod wpływami francuskich rozwiązań zrębową ustawę karną, która regulowała przestępstwa nieokreślone przez szarię. Co istotne ustawa ta była pierwszą mocną deklaracją prawotwórczej kompetencji państwa w dziedzinie norm związanych z prawem religijnym. Poza tym zawierała ona deklarację formalnej równości wszystkich wobec prawa³⁸. Równość obywateli wobec prawa została ponownie zadeklarowana w Karcie Reform (*Islabat Fermani*) z 1856 roku. Ustawa karna była następnie znowelizowana w latach 1851 i 1858, przy czym ta ostatnia nowela była bardzo mocno oparta na francuskim kodeksie karnym z 1810 roku. Uchwalono również kodeks dotyczący postępowania w sprawach karnych (1879 rok), a razem z nim w Imperium pojawiła się instytucja oskarżyciela publicznego.

Na marginesie należy zaznaczyć, że kwestia uprawnień prawotwórczych państwa jest w tym wypadku niebagatelna, bo modele prawne oparte na prawie islamskim są systemami, w których wiodąca normotwórcza rola należy głównie do uczonych jurysprudencji i w mniejszym stopniu sądów (obsadzonych też głównie przez uczonych)³⁹. Bez wątpienia znaczenie miało w tym wypadku to, że w dziedzinie szeroko rozumianego prawa publicznego uprawnienia prawotwórcze sułtana były bardziej „naturalne” niż w wypadku – o czym była mowa wcześniej – prawa prywatnego.

³⁷ G. Bozkurt, *Review...*, s. 123.

³⁸ B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londyn 1968, s. 109–110.

³⁹ Temat ten, jakkolwiek bardzo interesujący i przywołujący na myśl analogię z kształtowaniem się uprawnień prawodawczych chrześcijańskich władców w średniowieczu wykracza poza możliwości niniejszego opracowania. Szerzej o napięciach w kwestii prawotwórstwa w islamie i kształtowaniu się uprawnień ustawodawczych władcy zob. K. Viktor, *Between God and the Sultan*, Londyn 2005, s. 220–230.

Należy również odnotować, że w 1868 roku wprowadzono system powszechnego sądownictwa świeckiego (*Nizamiye*). System ten funkcjonował jednak równolegle z sądami religijnymi, zachowującymi nadal jurysdykcję w kwestiach dotyczących przede wszystkim statusu osobistego i fundacji pobożnych, a także z sądami dla niemuzułmańskich wspólnot, które utrzymały kompetencję w kwestiach związanych z prawem rodzinnym i spadkowym. Nie zmienia to jednak faktu, że kwestia rozdziału jurysdykcji sądów powszechnych od sądów islamskich była często bardzo problematyczna⁴⁰. Ponadto poza jurysdykcją powszechną pozostawały sądy konsularne dla cudzoziemców oraz wspomniane wcześniej sądy handlowe.

W 1868 roku rozdzielono najwyższe sądownictwo na dwa oddzielne sądy, które – znowu na wzór modelu francuskiego – dały początek Sądowi Kasacyjnemu oraz Radzie Stanu. Ten drugi organ zajmował się sprawami związanymi z prawem administracyjnym. W wyniku reform powstało pięć rodzajów sądów: sądy powszechne (*Nizamiye*), sądy konsularne dla cudzoziemców, sądy dla niemuzułmańskich wspólnot, sądy islamskie zajmujące się sprawami nadal regulowanymi przez prawo islamu oraz sądy handlowe. Zapewnieniem kadr dla nowych sądów zajęła się powołana w 1869 roku szkoła prawa, która z czasem została włączona do Uniwersytetu Stambulskiego jako jego kolejny wydział.

Z punktu widzenia prawa prywatnego najważniejsze było jednak uchwalenie regulacji z zakresu prawa prywatnego, czyli *Mecelle*⁴¹, wdrażanej stopniowo między latami 1870 i 1877. *Mecelle* była przygotowana w oparciu o prace specjalnej komisji, która przez długi czas nie mogła zdecydować, czy właściwsze będzie przyjęcie francuskiego Kodeksu Napoleona, czy utworzenie kompilacji opartej na funkcjonującym prawie islamskim. Zwyciężyła druga opcja. *Mecelle* była bardzo interesującą próbą częściowego „skodyfikowania” islamskiego prawa w obszarach

⁴⁰ R. Avi, *Legal Borrowing and its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century*, CAC 2007, t. 22, nr 2, s. 295.

⁴¹ Alternatywna transkrypcja to *Majalla* używana częściej w opracowaniach pisanych z bardziej arabskiej, a nie tureckiej perspektywy. Szerzej na ten temat zob. S. Onar, *The Majalla* [w:] *Law...*, red. M. Khadduri, H. Liebensky, s. 293–308. Pełne tłumaczenie na język angielski dostępne online: [http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20\(Civil%20Law\).pdf](http://legal.pipa.ps/files/server/ENG%20Ottoman%20Majalle%20(Civil%20Law).pdf), 1.02.2020.

umów sprzedaży, najmu, gwarancji, przeniesienia wierzytelności, zastawu, powierzenia rzeczy, darowizn, szkód powstałych w wyniku przewłaszczenia i zniszczenia mienia, ograniczeń zdolności do czynności prawnych, pierwokupu, współwłasności oraz rzeczy wspólnych (takich jak powietrze czy woda), a także dopuszczalnych skarg i kwestii proceduralnych (m.in. bardzo szczegółowe reguły dotyczące przysięg i świadków w postępowaniu sądowym). W efekcie poza zakresem regulacji znalazły się przede wszystkim prawo rodzinne⁴², prawo spadkowe oraz prawo dotyczące fundacji pobożnych. *Mecelle* zawierała również dużo ogólnych zasad prawnych, np. zasadę prymatu woli stron nad dosłownym brzmieniem umowy (art. 3) czy charakterystyczną dla islamskiego prawa zasadę swoistego podziału ryzyka na wzór *cuius commodum, eius periculum* (art. 87). Całość składała się z przepisów wstępnych i szesnastu ksiąg, co łącznie daje 1851 artykułów i pokazuje ogrom materiału, z jakim się zmierzono. Trudno jednak traktować *Mecelle* jak kodeks w rozumieniu XIX-wiecznego ruchu kodyfikacyjnego, gdyż jest to raczej swego rodzaju wyciąg norm, zasad czy wskazówek dla *kadich* (tj. islamskich sędziów)⁴³. Tym samym *Mecelle* brakuje cechy kompletności i zachowania jasnej systematyki, czyli elementów wyróżniającymi kodyfikację⁴⁴. Trudno też uznać, by prowadziła ona do niesprzeczności, skoro sędziowie w sądach islamskich nadal mogli posilkować się odmiennymi interpretacjami wynikającymi z nauk hanafickiej szkoły prawa⁴⁵.

Wcześniej zarysowany system funkcjonował do momentu rewolucji prawnej, jaką przeszła Turcja po upadku Imperium Osmańskiego i powstaniu Republiki Tureckiej, na której czele stanął Mustafa Kemal Atatürk. Turcja zrezygnowała wtedy z półśrodków i zdecydowała się

⁴² Ustawę o prawie rodzinnym uchwalono w 1917 roku, ale została ona uchylona po niecałych dwóch latach przez siły sprzymierzone, które okupowały wtedy Stambul.

⁴³ K. Viktor, *Between...*, s. 231; S. Onar, *The Majalla* [w:] *Law...*, red. M. Khadduri, H. Liebensky, s. 295–296.

⁴⁴ Jako elementy wyróżniające kodyfikację uznaje niesprzeczność, zupełność i całościową systematykę – tak też J. Rudnicki, *Dekodyfikacja prawa cywilnego w Polsce*, Bielsko-Biała 2018, s. 28.

⁴⁵ Hanaficka szkoła prawa to jedna z czterech uznanych szkół prawa w islamie (obok szafickiej, malikiickiej i hanbalickiej). Dominuje ona na terenie Turcji i Balkanach – zob. szerzej: J. Schacht, *The Schools of Law and Later Developments of Jurisprudence* [w:] *Law...*, red. M. Khadduri, H. Liebensky, s. 57–84.

w ogromnym stopniu na bezpośrednie przeszczepienie zachodnioeuropejskich kodeksów w latach dwudziestych XX wieku⁴⁶.

5. Imperium Osmańskie epoki *tanzimatu* – pluralizm systemów prawnych

Imperium Osmańskie, mimo przemian okresu *tanzimatu*, pozostało państwem z pluralizmem systemów prawnych w zakresie prawa prywatnego. Zważając na specyfikę Imperium, czy w ogóle na naturę różnych wielonarodowych imperiów, było to zjawisko naturalne, które pozwalało łagodzić potencjalne napięcia społeczne⁴⁷. Można uznać, że zerwanie z pluralizmem jest ułatwione w sytuacji, gdy dochodzi do gwałtownych zmian prowadzących do większej spójności kulturowej społeczeństwa (*vide* upadek Imperium i wyłonienie się na jego gruzach Republiki Tureckiej). W efekcie reform *tanzimatu* Imperium Osmańskie nie stało się mieszanym systemem prawnym⁴⁸ z powodów zarówno formalnych jak i materialnych.

Z perspektywy formalnej, utrzymana została niejednolita jurysdykcja dla obywateli Imperium. W dużej części spraw zostało zachowane odrębne sądownictwo dla różnych grup obywateli. Osobne sądy zajmowały się statusem personalnym czy prawem rodzinnym dla wyznawców islamu oraz pozostałych religii monoteistycznych. Nie próbowano scalić tego sądownictwa w jeden specjalny, wyróżniony przedmiotowo typ sądów – jak to się stało np. w sprawach handlowych – który podlegałby zwierzchnictwu państwowemu. Nie włączono też tego typu spraw do jednolitego systemu sądownictwa powszechnego, który zresztą od początku był zbudowany tak, aby funkcjonować równoległe z sądownictwem religijnym. Pluralizm modelu prawnego pogłębiał fakt, że granicę jurysdykcji sądów

⁴⁶ Na ten temat jest dostępna bardzo bogata literatura. Zob. m.in. poświęcony temu zagadnieniu cały numer ISSB 1957, t. 9, Nr 1; A. Adamczyk, M. Adamczyk, *Recepcja szwajcarskiego prawa cywilnego w Turcji. Rewolucja czy kontynuacja?*, RNP 2006, t. 16, nr 2, s. 163–178; *Aiatürk'ün Hukuk Devrimi*, red. D. Turhan, Stambul 1983; D. Glidwell-Nadolski, *Ottoman...*, s. 528–543; E. Özücü, *The Impact...*, s. 51–58; F. Ayiter, *Das Rezeptionsproblem im Zeichen der Kultur-Historischen Perspektive „Europa und das Römische Recht“ und unter Besonderer Berücksichtigung der Rezeption Westeuropäischer Gesetzbüchern der modernen Türkei* [w:] *L'Europa e il Diritto Romano. Studi in Memoria di Paolo Koschaker*, t. II, s. 133–156.

⁴⁷ O zaletach pluralizmu systemów prawnych w tym kontekście zob. K. Barkey, *Aspects...*, s. 123.

⁴⁸ Tak np. wydaje się sugerować: E. Özücü, *Turkey: Change under Pressure* [w:] *Studies...*, E. Özücü, E. Attwooll, S. Coyle, s. 91–92.

powszechnych i religijnych w wielu wypadkach były płynne i trudno było orzec, który sąd jest właściwy, gdy np. sprawy związane z prawem rodzinnym rzutowały na rozstrzygnięcia związane z obrotem gospodarczym. Przypomnijmy, że *Mecelle* zawierała m.in. liczne przepisy dotyczące zdolności do czynności prawnych, która była uzależniona od statusu personalnego.

System Imperium Osmańskiego nie był również uniwersalnym systemem mieszanym z perspektywy materialnej. Prawo w dużej części ciągle było pozbawione sankcji państwowej i wiele kwestii dalej rozwiązywały jedynie normy religijne oparte na rozstrzygnięciach jurysprudencji islamskiej. *Mecelle* uzyskiwała wprawdzie taką sankcję, ale sama w sobie rezygnowała z prób kompleksowego uregulowania spraw z zakresu prawa prywatnego. Po pierwsze dotyczyła ona tylko ograniczonego zestawu spraw, pozostawiając wiele luk, które miało za zadanie uzupełnić prawo islamskie. Po drugie jej istotą nadal pozostawało jedynie skompilowanie już istniejącego prawa religijnego. *Mecelle* nie była zatem pod tym względem przełomem w zakresie prawotwórczej roli państwa (a właściwie sultana) – taki wyłom stanowiła raczej ustawa karna z 1840 roku. Tym samym trudno jest bronić tezy, że sultan mocą swej sankcji ustanowiłby jakiekolwiek prawo zmierzające do utworzenia zupełnego i jednolitego systemu. Ten brak zupełności potęguje też to, że sędziowie mimo opierania się w praktyce na *Mecelle*, dalej mogli powoływać się na rozwiązania wypracowane przez jurysprudencyjną tradycję islamu. Z tego powodu prawo prywatne w Imperium w dalszym ciągu okazywało się w dużym stopniu prawem niepozytywnym.

Trudno też zgodzić się ze stwierdzeniem, jakoby odejście od pluralizmu prawnego miało się odbyć w trybie wymiany kadr prawniczych – stworzona szkoła prawa miała jedynie przyczynić się do obsadzenia nowych sądów. Nie zdecydowano się – tak jak uczynił to Atatürk – na likwidację czy chociażby wygaszanie islamskich szkół teologicznych, które były kuźnią kadr dla islamskich sądów.

Należy jednak uznać, że reformy *tanzimatu* pokazują, jak mogłaby przebiegać transformacja z pluralistycznego modelu prawnego do mieszanego systemu prawnego. Niewątpliwie bowiem ku temu dążył ogół reform Imperium. Stare, islamskie prawo miało funkcjonować obok prawa nowego, zgodnego z zachodnioeuropejskim modelem kontynentalnym.

Dobrze uświadamia to fakt, że znaczna część reform (m.in. wprowadzenie *Mecelle*) zmierzała do tego, aby stare prawo uzyskało jedynie sankcję państwową. Reformy nie zrywały w większości z wcześniejszą tradycją prawną na wzór tych zachodnioeuropejskich kodyfikacji, które za cel stawiały sobie eliminację starych obyczajów. Można tylko przypuszczać, że gdyby w wyniku napięć wewnętrznych i klęski w I wojnie światowej nie doszło do rozpadu Imperium Osmańskiego, to państwo to mogłoby stać się przykładem interesującego mieszanego systemu prawnego, w którym funkcjonują równolegle sankcjonowane przez państwo prawo religijne i *civil law*. Mając swoje zastosowanie w różnych dziedzinach życia, pierwsze z nich mogłoby stać się podstawą prób utworzenia jednolitego prawa osobowego⁴⁹, drugie znaleźć dla siebie miejsce w ramach chociażby prawa handlowego. Wymagałoby to jednak objęcia struktur tradycyjnej jurysprudenencji islamskiej przynajmniej formalnym zwierzchnictwem państwa.

Przykład Imperium Osmańskiego, ze szczególnym uwzględnieniem przeprowadzonych w nim reform prawa handlowego, potwierdza również dość powszechnie przyjmowaną zasadę, że łatwiejsze do recepcji są te prawa, które dotyczą kontraktów w ramach obrotu profesjonalnego⁵⁰.

6. Uwagi na marginesie orzeczenia *Partia Dobrobytu przeciwko Turcji*

Wcześniejsze rozważania można uznać za interesujące przede wszystkim z perspektywy swoistej taksonomii systemów prawnych czy z perspektywy ewolucji tradycji prawnych. Okazują się one mieć jednak również niebagatelne znaczenie praktyczne, gdyż pozwalają odpowiedzieć na pytanie, gdzie przebiega granica agitacji politycznej, po przekroczeniu której państwo może podjąć zdecydowane środki (z delegalizacją partii politycznej włącznie). Tą granicą wydają się postulaty wprowadzenia pluralizmu systemów prawnych.

⁴⁹ Właśnie taki kierunek obrali twórcy epizodycznej ustawy o prawie rodzinnym z 1917 roku, która służyła wszystkim obywatelom i opierała się na prawie islamskim, ale uwzględniała też regulacje chrześcijańskie i żydowskie – zob. G. Bozkurt, *Review...*, s. 127.

⁵⁰ Przypisuje to nawet A. Watson, mimo swojej rezerwy wobec przekonania, że system prawny jest w decydującej mierze zależny od czynników społeczno-kulturowych danego społeczeństwa zob. A. Watson, *Legal...*, s. 98.

Wyrok w sprawie Partii Dobrobytu zapadł w następującym stanie faktycznym. W 1998 r. turecki Trybunał Konstytucyjny rozwiązał Partię Dobrobytu, która osiągnęła większość w parlamencie. W opinii Trybunału Konstytucyjnego partia dążyła do podważenia zasady świeckości państwa, która była zasadą konstytucyjną. Potwierdzać to miały zarówno wypowiedzi liderów, jak i szeregowych członków partii. Ponadto w jej planach było wprowadzenie pluralizmu systemów prawnych, co miało doprowadzić do dyskryminacji obywateli ze względu na wyznanie. Po wyczerpaniu krajowej drogi sądowej, Partia Dobrobytu skierowała skargę do ETPC, zarzucając zapadłemu wyrokowi m.in. naruszenie swobody uzewewnętrzniania wyznania (art. 9 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka⁵¹). Co interesujące, jednym z głównych argumentów Partii Dobrobytu na swoją obronę było stwierdzenie, że program partii dąży wyłącznie do zapewnienia członkowi każdej grupy religijnej, aby w kwestiach prawa prywatnego mógł rządzić się swoimi własnymi prawami. Państwo nie narzucałoby mu jednego obowiązującego systemu prawnego⁵². Miałoby być to rozwiązanie na wzór wcześniej stosowanego w Imperium Osmańskim.

ETPC w wyrokach Izby i następnie Wielkiej Izby orzekł, że faktycznie do naruszenia doszło, ale było ono celowe, zgodne z prawem i proporcjonalne. Wielka Izba zaaprobowała poglądy Izby⁵³ i stwierdziła, że pluralizm systemów jest niemożliwy w demokratycznym społeczeństwie, przede wszystkim z tego względu, iż podważa on rolę państwa jako gwaranta praw i swobód. ETPC zasugerował zatem, że skoro do zagwarantowania tychże praw i wolności państwa są zobowiązane przez Europejską Konwencję Praw Człowieka, to dopuszczając pluralizm prawny uniemożliwiłyby sobie skuteczne pełnienie tej roli. Ponadto ETPC uznał, że pluralizm systemów prawnych, zwłaszcza oparty na „sztywnym” prawie religijnym, musi prowadzić do zachwiania równości między obywatelami,

⁵¹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.).

⁵² Zob. par. 72 wyroku Wielkiej Izby ETPC z dnia 13 lutego 2003 r., nr 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey* (CE:ECHR:2003:0213JUD004134098).

⁵³ Zob. par. 117 wyroku Wielkiej Izby ETPC z dnia 13 lutego 2003 r., nr 41340/98, 41342/98, 41343/98, 41344/98, *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey* (CE:ECHR:2003:0213JUD004134098).

religijnego byłoby włączenie ich w ramy prawa państwowego. Warto zauważyć, że w takim właśnie kierunku zmierzał właśnie system prawny Imperium Osmańskiego w epoce *tanziMATu*⁵⁷.

7. Podsumowanie

Pozapaństwowe systemy prawne i systemy państw nieuropejskich zyskują duże zainteresowanie nauki. W takiej sytuacji dokonywanie rozróżnienia między mieszanymi systemami prawnymi a pluralistycznym modelem prawnym nabiera coraz większego znaczenia. Pozwala ono na uporządkowanie naszej typologii rodzin prawnych świata. Jest to zadanie o tyle istotne, że obowiązujący prawie na całym kontynencie, system Europejskiej Konwencji Praw Człowieka ogranicza swobodę tworzenia podmiotów postulujących wprowadzenie pluralistycznych modeli systemu prawnego.

Imperium Osmańskie w swoim późnym okresie może w tym wypadku służyć za znakomity przykład, pozwalający zrozumieć, w którym miejscu przebiegają granice między mieszanymi systemami prawnymi a pluralizmem systemów prawnych. Przykład ten uświadamia też, w jaki sposób może przebiegać proces przejścia od pluralistycznego modelu prawnego do mieszanego, lecz jednak uniwersalnego systemu prawnego. Proces ten sprowadzałaby się przede wszystkim do coraz szerszego włączania niepozytywnych systemów normatywnych do systemu państwowego. Jednocześnie wyodrębniałyby się w jego ramach gałęzie prawa, które podlegałyby jednej z rodzin prawnych składających się na ten powstający powszechny i mieszany system prawny.

Na koniec warto zaznaczyć, że obecnie kwestia pluralizmu systemów prawnych w Turcji nie wydaje się ożywionym przedmiotem debaty politycznej. Pojawiają się jednak głosy, że jest to sytuacja tymczasowa, bowiem mocno odwołująca się do wartości islamu rządząca Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) zdecydowanie zmienia paradygmat myślenia o tureckiej tożsamości i ścieżkach rozwoju⁵⁸.

⁵⁷ Zob. rozdział 5 powyżej *in fine*.

⁵⁸ M. Yavuz, A. Öztürk, *Turkish secularism and Islam under the reign of Erdoğan*, SEBSS 2019, t. 19, nr 1, s. 1–9.

Streszczenie

Mieszane i niestandardowe systemy prawne spotykają się szerokim zainteresowaniem literatury. Nie zmienia to faktu, że brakuje jasnego rozróżnienia terminologicznego pomiędzy mieszanymi systemami prawnymi a pluralizmem systemów prawnych. Najłatwiej można ukazać różnice między tymi dwoma używanymi pojęciami na przykładzie Imperium Osmańskiego epoki *tanżimatu* (XIX wiek). Okres ten charakteryzował się unikatową – zwłaszcza w zakresie prawa prywatnego – próbą połączenia szariatu z postulatami przetaczającego się przez Europę ruchu kodyfikacyjnego.

Rozróżnienie między mieszanym systemem prawnym a pluralizmem systemów prawnych ma również aspekt praktyczny. Drugie z tych pojęć jest bowiem krytykowane przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, który uznaje, że wprowadzenie takiego pluralizmu jest nie do pogodzenia z wartościami Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Tym samym ochrona głoszenia takich postulatów jest ograniczona. Nie pozostaje to bez znaczenia w kontekście przemian jakie przechodzi obecna Turcja.

Słowa kluczowe: mieszane systemy prawne, pluralizm systemów prawnych, Turcja, Imperium Osmańskie, Europejski Trybunał Praw Człowieka

Between mixed jurisdictions and legal pluralism – case study of the late Ottoman Empire

Summary

Mixed jurisdictions and non-standard legal systems are receiving an increasing amount of attention in scholarly circles. Nevertheless, there is no clear terminological distinction between the notions of mixed jurisdictions and the pluralism of legal systems. The best way to illustrate the differences between these commonly used notions is to analyse the case of the Ottoman Empire in the era of tanzimat (19th century). This period is characterised by the unique attempt – particularly in the area of private law – to combine sharia law with the movement towards legal codification that was coursing through Europe at the time.

The distinction between mixed jurisdictions and the pluralism of legal systems has a practical value. The latter notion has been criticised by the European Court of Human Rights in judgments which state that the implementation of legal pluralism is inconsistent with the axiology underpinning the European Convention on Human Rights. Consequently, protection on the expression of opinions regarding the pluralism of legal systems is limited. This could potentially impact on the current changes underway in Turkey.

Keywords: mixed jurisdictions, pluralism of legal systems, Turkey, Ottoman Empire, European Court of Human Rights

Michał Tutaj

University of Warsaw

Faculty of Law and Administration

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warsaw, Poland

e-mail: m.tutaj@wpia.uw.edu.pl